

JAARBOEK VOOR
MUNT- EN PENNINGKUNDE

44

KON. NED. GENOOTSCHAP VOOR MUNT- EN PENNINGKUNDE
AMSTERDAM 1957

Commissie van Redactie: Dr. H. Enno van Gelder, Voorburg;
Dr. A. Gorter, Bilthoven; O. N. Keuzenkamp-Roovers, Groningen;
Dr. A. N. Zadoks-Josephus Jitta, Amsterdam; N. E. H. J. J. Zon,
's-Gravenhage.

Alle correspondentie betreffende redactie en administratie te richten
aan het secretariaat: Zeestraat 71B, 's-Gravenhage.

DE GRAVEUR PAULUS UTENWAEEL ALS MEDAILLEUR

door

M. FLOHIL

De triomfpenningen van de West-Friese munt vormen een merkwaardige reeks door de herhalingen van het onderwerp, de vaak bijna alleen door een jaartal verschillende edities, door de onbekendheid omtrent de stempelsnijder, de ontwerper en de directe aanleiding van hun ontstaan. Bij het zoeken naar zoveel mogelijk gegevens omtrent die penningen was mij steeds opgevallen de overeenkomst die er bestaat tussen de Neptunus op een dolfijn die in de ene hand zijn drietand houdt en in de andere het wapen van Hoorn, welke voorstelling op een plattegrond van 1596 van Hoorn, met vele schepen de zee stoffeert en de Neptunus op een dolfijn van de groep van drie West-Friese penningen. Hiervan is de kleinste (Van Loon I 488-Roovers 57) ongedateerd en ongesigneerd, terwijl de beide grotere, sterk daarop gelijkende exemplaren, in een afsnede aan de voorzijde het jaartal 1594 (Roovers 58) of 1596 (Roovers 59) vertonen en aan beide zijden gesigneerd zijn met de lelie van de muntmeester Caspar Wijntgens. Deze kaart van Hoorn nu is, blijkens een signatuur op een gravure in de 4e druk van Velius' *Chronyk van Hoorn* van 1740 vlg. bl. 174 voorkomende afbeelding van het zich toen in Hoorn bevindende origineel, gemaakt door Paulus Utenwael.

Uit de kortelings door het K.P.K. verworven dossiers uit de nalatenschap van de heer Van Kerkwijk blijkt, dat Paulus Utenwael stempelsnijder aan de Overijsselse Munt was geweest en dat hij daar in 1591 niet meer was, maar zonder toestemming was vertrokken naar zijn vroegere muntmeester, die nu in Hoorn sinds 1589 dezelfde functie aan de West-Friese munt bekleedde, n.l. Caspar Wijntgens. Paulus Utenwael overleed in 1611, waarna zijn zoon Jacob Pauwelsz. hem als stempelsnijder opvolgde¹.

Jacob overleed in 1648 en is opgevolgd door zijn zoon Lucas. Deze mededeling is uiterst belangrijk, omdat we dus hier te doen hebben met een stempelsnijder, die in staat was zelfstandig werk te maken, wat al zeker gebleken is uit zijn kaartwerk: de bovengenoemde kaart van Hoorn en één van Kampen, die hij in 1598² maakte, ook al steunde hij daarbij op voor-

gangers. Van deze graveur is verder weinig bekend, niet alleen wat betreft zijn leven, maar ook aangaande zijn werk. In het Rijksprentenkabinet te Amsterdam bevinden zich een aantal portretprenten van zijn hand o.a. van Janus Secundus, Bossu, Luther, Melanchton e.a. en zes mythologische voorstellingen in ovale medaillons met latijnse omschriften, zeer verdienstelijk werk. Van de portretprenten zijn enige van een jaartal voorzien 1572, 1573, 1574. Een signatuur luidt P. Uten Wael Ultraject. Ook op de medaillons vindt men wel de signatuur P. Ute-Wael Ultraject. De twee gelijke zijn voorzien van het jaartal 1570. Met de beide genoemde plattegronden is dit alles. Noch van de portretprenten, noch van de medaillons is aangegeven dat ze naar anderen zijn gemaakt. Bij het zestal ovaal met mythologische voorstellingen vindt men o.a. de in een boom veranderde Daphne toen ze door Apollo werd vervolgd; Apollo die de draak Python gedood heeft; Aktaeon die Diana in het bad verrast, geliefkoosde voorstellingen voor gedreven zilveren schalen, mogelijk zijn het ontwerpen daarvoor ofschoon de omschriften mij doen twifelen.

Wanneer dus deze stempelsnijder zelfstandig kon ontwerpen en bovendien stempels snijden, kunnen de drie genoemde penningen veilig als zijn werk beschouwd worden, en moet het aandeel dat de muntmeester Caspar Wijntgens aan de penningen, aan de West-Friese munt geslagen, heeft gehad, althans zeker tot 1611 worden teruggebracht tot het signeren van de productie in zijn kwaliteit van muntmeester, wat ook in andere munthuizen wel voorkwam³. In het oeuvre van Paulus Utenwael als medailleur nemen de genoemde Neptunus penningen (Roovers 57, 58 en 59) de belangrijkste plaats in. Allerlei elementen vindt men daarin, die ook in de mythologische voorstellingen aanwezig zijn, zodat aan een verband daarmee niet te twifelen valt. We vinden hetzelfde lettertype van de penningen terug in het grafische oeuvre, alleen komt in de laatste een S voor, waarvan de onderste haak een teruglopend benedenwaarts boogje heeft, een eigenaardigheid, dat men nooit op de penningen vindt, wel op de kaart van Kampen. Wat de voorstellingen betreft: de grote dolfijn vindt men in het ovaal waar Apollo (te land) de python doodt, een kleine dolfijn en een scheepje met een stad aan water in het verschiet, vindt men links evenals op de penningen.

De kleine dolfijn komt eveneens voor op de latere zeer zeldzame penning van 1604 van de West-Friese munt (Roovers 61; K.P.K. Cat. no. 468, afb. Pl. VI), hij verlevendigt daar met enige scheepjes de zee voor de silhouetten van drie steden in het verschiet tussen twee kruiken te water. Deze penning moet ook tot het werk van Utenwael gerekend worden.

Verder moet op naam van Utenwael geplaatst worden de penning De Vries en De Jonge I Pl. VI no. 6 (Roovers 75), een zeldzame penning zonder jaartal, geslagen aan de Overijsselse munt. Op de voorzijde zijn Castor en Pollux afgebeeld op een voorgrond, waarachter water en meer op de achtergrond het silhouet van een stad met schepen er voor, een zelfde situatie als op het ovaal waar ook Apollo op zo'n voorgrond Python doodt. Op de keerzijde van de penning wordt een egel aangevallen door drie honden. Een dergelijke voorstelling vindt men zeer in het klein op de achtergrond terug in het ovaal met de verrassing van Diana door Aktaeon. De in een liggend hert veranderde Aktaeon wordt door zijn honden, drie in getal, aangevallen. De draperende fladderende weefsellappen vindt men bij Castor en Pollux, bij Neptunus op de penningen van 1594 en 1596 en op de kaart van Hoorn van 1596, eveneens aan de personen op de ovalen, die daarmee bekleed zijn, de spieraanduiding op de penningen vindt men ook in het graveerwerk. De letters van de Castor en Polluxpenning stemmen bovendien overeen met die op de Neptunuspenningen en Roovers 61. Opvallend is ook dat de tekening van de gestyleerde wolk boven Castor en Pollux zo sterk overeenkomt met die op de Neptunuspenningen.

Wat betreft de historische achtergronden van deze penningen, het volgende: die met de Neptunus hangen zeker samen met de expansie van de zeevaart in de West-Friese steden; de vraag of die van 1594 en 1596 nog samenhangen met de pogingen tot het vinden van een doortocht om de Noord in 1594 of de tocht van Barendtsz in 1596 of met de tocht naar Cadix in dat jaar is niet te beantwoorden. Het belangrijkste zou zijn te weten welk motief aan de kleinste Neptunuspenning ten grondslag lag, wat door het ontbreken van het jaartal nog moeilijker is. De kleinste lijkt mij de eerste, die draagt geen muntmeestersteken. Het is beter te begrijpen, dat een eerste nog niet daarvan voorzien is, dan dat het teken bij een latere editie zou zijn weggelaten. Ook de maat pleit er voor, de voorspoed nam steeds toe, zodat in de loop van de tijd de penning eer vergroot dan verkleind zal zijn. Mogelijk was de stempel versleten of gescheurd en maakte de levendige vraag een nieuwe nodig. De belangstelling schijnt in die welvarende streek aanmerkelijk te zijn geweest. Ook later vindt men van verschillende penningen meerdere edities, veelal met verschillend jaartal. Er lijkt mij geen andere reden te bestaan dan een ruim debiet voor de penningen en rekenpenningen die tot eendracht manen, waar er zoveel landelijke en plaatselijke krakelen waren, dat we wat dat betreft naar Van Loon kunnen verwijzen, al zullen ook daar wel niet alle genoemd zijn.

Voor het motief tot het maken van de Castor en Pollux-penning kan

de lezing van De Vries en De Jonge, die veronderstellen, dat het een aansporing tot eenheid is, gericht tot Zwolle, Deventer en Kampen, teneinde hun doel, het leggen van een bezetting in Koevorden en Hasselt, te bereiken ⁴, wel juist zijn, maar de datering van de penning door hen op 1592 lijkt onaannemelijk, omdat Utenwael in 1591 van Kampen naar Hoorn is vertrokken.

De verhouding tot de vroegere werkgevers moet niet slecht geworden zijn, gezien de opdracht tot het maken van de plattegrond van Kampen in 1598. Bij nader onderzoek blijkt het nl. geenszins vast te staan, dat Utenwael vóór 1591 alleen voor Kampen, nadien alleen voor Hoorn gewerkt heeft. In de doorlopende reeks rekenpenningen van de West-Friese munt, die van 1587 tot 1604 bijna ieder jaar met dezelfde voorstelling zijn uitgegeven, is geen scheiding omstreeks 1591 te maken: alle zijn ze onmiskenbaar van de hand van Utenwael, op grond van stijl en letters. De stadssilhouetten zijn bij de vroegste het eenvoudigst, maar dat is dan ook het enige verschil. Hetzelfde geldt voor de geheel met de rekenpenningen overeenkomende grote penningen van 1587 en 1588 (Van Loon I, 385, 1—2; Roovers 55 en 56), die dus ook aan Utenwaels oeuvre kunnen worden toegevoegd. Hoe merkwaardig de verhoudingen om deze stempelsnijder-ontwerper zijn geweest blijkt dus wel uit het feit, dat hij reeds tijdens het muntmeesterschap van Balthazar Wijntgens te Hoorn in Kampen voor de West-Friese munt stempels van rekenpenningen en penningen sneed. De regeling van deze onhoudbare toestand door zijn eigenmachtig vertrek zal dan ook wel een doorgestoken kaart zijn geweest tussen de autoriteiten in Kampen en de muntmeester van Hoorn Caspar Wijntgens in 1591, welke laatste teveel familiebelangen in Kampen had om deze aangelegenheid te forceren ⁵. Hij kan dus de ongedateerde Overijsselse penning evengoed vóór als nà 1591 hebben vervaardigd.

Het gewichtigste feit is, dat wij in kennis zijn gekomen met de ontwerper van alle penningen en legpenningen, geslagen aan de West-Friese munt tot 1611 met nog de penning geslagen aan de Overijsselse munt (Roovers 75). Van vele vroege triomfpenningen weten we wel de stempelsnijder, doch niets van de ontwerper ⁶, waarop de penning van 1600 op de Slag bij Nieuwpoort van de munt van Dordrecht de bekende uitzondering maakt, hier zijn èn de ontwerper èn de stempelsnijder bekend.

De letters van de zoon zijn in de grond dezelfde als van de vader, alleen de E kan een aanmerkelijk verschil vertonen, maar ze zijn minder zwaar, eleganter en ranker en dat verschil komt eveneens tot uitdrukking in de voorstelling. Het beste is dat aan te tonen door Roovers 61 te vergelijken met 65, dat zijn beide penningen die aansporen tot eendracht, dezelfde

voorstelling uitbeelden en dezelfde letters hebben; de eerste is van 1604 van de vader, de tweede van 1617 van de zoon. Op grond van datzelfde lettertype, dat de zoon van de vader, bij wie hij het vak geleerd zal hebben, heeft overgenomen, geloof ik niet, dat de muntmeester zich ooit met het snijden van stempels heeft bemoeid. Het is toch veeleer aan te nemen, dat de zoon in de trant van de vader snijdt dan dat een muntmeester van wie bovendien niemand weet dat hij kan stempelsnijden in de trant van zijn overleden ijzersnijder stempels gaat snijden. Of Jacob inderdaad ook als ontwerper beschouwd moet worden, is een andere vraag. Van hem is tot nu toe geen aanwijzing te vinden, dat hij zelfstandig de zeer verdienstelijke ontwerpen kon maken, zoals die van de penningen van de Slag op de Zuiderzee van 1615 (Roovers 62 en 63 resp. Van Loon I 170 en Van Loon I 169). Maar van Caspar Wijntgens is eveneens geen spoor te vinden, dat hij dergelijke capaciteiten bezat. Wel komen nu diens initialen enige malen voor in combinatie met zijn muntmeestersteken. Ook draagt één penning (Roovers 60; Van Loon II 149.4) geen enkele van deze beide aanduidingen. Van de latere stukken van de West-Friese munt blijft dus de ontwerper in het duister.

Nu blijkt, dat tot 1611 de stempelsnijder en niet de muntmeester als ontwerper en uitvoerder van de penningen beschouwd moet worden, dient de vraag gesteld te worden hoe tijdens de ambtsperiode van zijn zoon Jacob Utenwael de verhouding tot Wijntgens geweest is: dit betreft dus de tussen 1615 en 1622 ontstane penningen Roovers 62—68.

Het is wel aan geen twijfel onderhevig, dat de stempels gesneden zijn door Jacob Utenwael.

¹ Deze niet te verwarren met Jacob Utenwael Woutersz., die aan de munt te Middeburg werkte als stempelsnijder 1601—1632.

² De koperplaat van de kaart bevindt zich in de verzameling van het oud archief van Kampen (mr. Ennema, *Kampen* (Heemschutserie no. 47), blz. 31. Een mooie afbeelding van deze kaart vindt men in Peters *Oud-Nederlandsche steden* deel I plaat 107, blz. 187.

³ O. N. Roovers, *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 40 (1953) blz. 12.

⁴ J. de Vries en J. C. de Jonge, *Nederl. Gedenkpenningen verklaard*, Dl. I, 's-Gravenhage 1829, blz. 85 e.v.

⁵ A. van der Wiel „De muntmeesters van de stad Kampen”, *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 25 (1938), blz. 84.

⁶ O. N. Roovers, *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 40 (1953) blz. 13 en 14.

SUMMARY

The engraver Paulus Utenwael as a medallist. — The Neptune-on-dolphin on a group of three West-Frisian triumphal medals (Roovers 57—9) is strikingly similar to that on a map of Hoorn, dated 1596 and designed by Paulus Utenwael. Paulus Utenwael was a die-cutter at the

Overijssel mint. In 1591 he is to be found at Hoorn. Evidently, he had followed the Overijssel mintmaster Caspar Wijntgens who had been appointed to Hoorn in 1589.

Paulus Utenwael was also an excellent engraver: several portraits are known, a series of six mythological scenes and another map, that of Kampen dated 1598. Therefore the design of the three medals mentioned above, may be safely attributed to this artist. The same is the case with several others: the rare West-Frisian medal of 1604 (Roovers 61), an undated medal of the Overijssel mint (Roovers 75) and the series of West-Frisian computing counters issued between 1587 and 1604.

Whether the West-Frisian medals between 1615 and 1622 (Roovers 62—8) have been designed or only engraved by Jacob Utenwael, remains to be seen.